

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
պարմական գիր. թեկնածու

ՆԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՆԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ռ. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Նայ եւ քուրդ ժողովուրդներն ունեցել են բարդ եւ բազմաբովանդակ փոխհարաբերությունների պարմություն: Տարբեր ժամանակաշրջաններում նրանք իրերի բերումով հաճախ հայրնվել են պայքարի փարբեր ճակարներում: Երբեմն էլ առիթ է եղել համապրեղ պայքարելու ընդհանուր թշնամու դեմ: Մակայն, ընդհանուր առմամբ, ժամանակի ընթացքում երկու ժողովուրդները չկարողացան ըմբռնել համագործակցության կարևորությունը:

Ինչպես ճիշդ է նկատում անվանի պարմարան Վահան Բայբուրդյանը, րեսանելի կամ հեռավոր ապագայում հայ եւ քուրդ ժողովուրդների ճակարագրերը, որպես րարածաշրջանային անմիջական հարեւաններ, կրկին անխուսափելիորեն խաչվելու են¹: Ուսպի, ճակարագրորեն միասին լինելու դարապարրված այս երկու դրկից ժողովուրդները, անցյալի ցավուր սխալներից գերծ մնալու համար պերք է պարրասար լինեն դիմագրավելու նոր փործությունների:

Նայ-քրդական փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունը, գնահատումը, ինչու չէ, նաեւ ապագայի ուրվագծումը միշդ էլ եղել է հայ պարմագիրական, հասարակական-քաղաքական մրքի ուշադրության կենրոնում: Այս րեսակերից առանձնապես հերաքրքիր են Ի. դարի առաջին կեսի դաշնակցական գործիչների մորեցումները: Կարո Մասունին², Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Վահան Փափագյանը (Առմս), Միքայել

1 Վահան Բայբուրդյան, Քրդերը, Նայկական հարցը եւ հայ-քրդական հարաբերությունները պարմության յույսի ներքո, Երեւան, 2008, էջ 28:

Վ. Բայբուրդյանը հայ-քրդական հարաբերությունների մասին ունի մի քանի ուշագրավ ուսումնասիրություններ, որոնցից առավել ընդգրկունը 2008 թ. Երեւանում հրարարակված «Քրդերը, Նայկական հարցը եւ հայ-քրդական հարաբերությունները պարմության յույսի ներքո» աշխատությունն է: Մույն աշխատանքի գիրական արծեքի եւ կարեւորության մասին խոսել է Միեր Կարապերյանն իր գրախոսական հոդվածում (րեն Մ. Կարապերյան, «Պարմարանասիրական հանդես», թ. 1, 2010, էջ 262-268):

2 Դաշնակցական գործիչներից քրդական հարցի, հայ-քրդական հարաբերությունների պարմության լավագույն գիրակը, մեր կարծիքով, Կարո Մասունին է: 1920-1930-ական թվականներին նա նաեւ կարեւոր ներդրում է ունեցել ԺԴ եւ քրդական ազգային կազմակերպությունների համագործակցության ասպարեզում: Նա խնդրո առարկա թեմայով գրել է մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնցից ամենածավալունն ու ժամանակագրորեն ընդգրկունը «Քիւրքերու եւ հայերու ազարագրական շարծումներու փուլերը եւ անոնց փոյարաբերությունները» հոդվածաշարն է (րեն «Նայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1929, նոյեմբեր, էջ 134-145, դեկրերեր 1929, էջ 146-158, յունար, 1930, էջ 102-113, փերրուար, 1930, էջ 151-160, մարր, 1930, էջ 133-149, ապրիլ, 1930, էջ 156-163, մայիս, 1930, էջ 124-133, օգոսրոս, 1930, էջ 46-65, հոկրեմբեր 1930, էջ 134-140, նոյեմբեր 1930, էջ 84-99), որը հերագայում որոշակի լրացումներով եւ փոփոխություններով յույս է րեսել առանձին գրքով (Պէրոյթ, 1969):

Վարանդյանը և այլք իրենց ուսումնասիրություններում հանդես են եկել հայ-քրդական հարաբերությունների վերաբերյալ հեղափոխական դիրքավորումներով, որոնք, ընդհանուր առմամբ, այսօր էլ ունեն արդիական նշանակություն:

Մեր կարծիքով, հայ-քրդական հարաբերությունների լուսաբանմանը յուրահայտ կմոտենանք և ցուցաբերել Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Նա առանձնակի ուշադրություն է դարձրել հայ-քրդական պայման-աշխարհագրական սահմանների հարցին³: Ռուբենին իր «Քիւրդիստան» հոդվածում նախ ուշադրություն է դարձնում թե՛ հայերի և թե՛ քրդերի աշխարհակալ ձգվածությունների վնասակարությանը: Նա սխալ է համարում թե՛ քրդերի ձգվածությունը փրկելու Բարձր Նայքին, Վասպուրականին, Տարոնին և թե՛ առաջին աշխարհամարտի փրկիչներին հայերի կազմած մի շարք ծրագրերն ու քարտեզները, որոնց մեջ Նայասպանին են վերագրում Քրդստանի մեծ մասը: Ռուբենին այս ձգվածությունների վնասակարության բացահայտումը անհրաժեշտ է համարում առավելապես այն պատճառով, որ «ընտրացած լինի երկու բախտակից ազգերի մերձեցումն ու գործակցությունը յանուն լաւագոյն օրերի, որոնք անշուշտ պիտի գան»⁴:

Անդրադառնալով հայ-քրդական սահմանների հսկայեղծման հարցին՝ Ռուբենը նախ նշում է այն կարեւոր հանգամանքը, որ հայ-քրդական պայմանական սահմանները ԺԹ. դ. վերջին և Ի. դ. սկզբին չէին համապատասխանում այս երկու ժողովուրդների

3 Հայ-քրդական սահմանների հարցն ընդհանրապես հեղափոխական մեկնաբանությունների է արժանացել հայ ուսումնասիրողների մոտ: Պատմաբան Վահան Բաբուրյանը նշում է, որ օսմանյան կառավարողները ԺԹ. դարի կեսերից, առաջնորդվելով իրենց որդեգրած հակահայ քաղաքականությամբ, հաճախ «Թուրքական Քրդստան» հասկացության փակ կամայական և բռնազբոսիկ կերպով մտցնում էին նաև ողջ Արեւմտյան Նայասպանի փարածքը, թեև «Թուրքական Քրդստան» աշխարհագրական առումով, միանգամայն առանձին փարածք է (տե՛ս Վ. Բաբուրյան, նշվ. աշխ., էջ 8): Մեծանուն պատմաբան Նիկողայոս Ադունցը մրախոգություն է հայտնել, որ շարքեր կցանկանան հայ-քրդական հարցը լուծել միայն Նայկական բարձրավանդակում: Նա նշում է, որ Նայասպանի Քուրդիստանի վերածելու ջանքերում Նայասպանի բարեկամներն ու թշնամիները ձեռք-ձեռքի են փալիս: Անգլիան ու Ռուսաստանը, երկու հակառակորդները Նայկական բարձրավանդակում, համակրում էին և ներողամտություն ցուցաբերում թուրքերի քրդասիրական քաղաքականության հանդեպ: «Այն ժամանակ, երբ Անգլիան եկավ համոզման, որ հայերի ռուսական կողմնորոշումը անսասանելի է, նա իր աջակցությունն ու համակրանքը փոխեց քրդերին, հակառակ հայերի, ի դեմս որոնց նա ցուցնում էր Ռուսաստանի դաշնակիցներին ու գործակիցներին Անդրկովկասից վերջինիս առաջխաղացման ճանապարհին»,- գրում է Ադունցը: Անդրադառնալով Ռուսաստանի կեցվածքին՝ պատմաբանը նշում է. «Բայց առավել եւս պէտք է զարմանալ, որ Ռուսաստանը, որն ինքը իսկական պարսնա է Անգլիայի՝ Նայասպանի հանդեպ որդեգրած վարքագծի, փոխանակ ամբապնդելու իր դիրքերը այդ երկրում, ընդհակառակը, նմանվեց իր հակառակորդին և նույնպես զարգացրեց քրդասիրական քաղաքականությունը: Ռուսական քաղաքագետները ակնհայտորեն հույս ունեին դրանով զրկել Անգլիային քրդերի աջակցությունից... Նրանց գրքերում ու հոդվածներում Նայասպանը դադարեց գոյություն ունենալուց որպես հայերի հող, այն փոխարինվեց Քուրդիստանով: Էրզրումի գոթին կոչվեց Նուսիսային և Բիթլիսը (Վան) Նարավային Քուրդիստան» (տե՛ս **Նիկ. Ադունց**, Նայկական հարցի լուծման շուրջ (Անգլ. թարգմ. և իրադ. պատրաստեց Վ. Ա. Դիլյանը), Երևան, 1989, էջ 94-95): Սրբեփան Պողոսյանը, խոսելով քրդստանի սահմանների մասին նշում է, որ «քրդերի բնօրրանը՝ Քրդստանը, ընկած է Վանի նահանգից հարավ՝ արեւմուտքում ձգվում է մինչև Տիգրիս գետը, իսկ արևելքում հասնում մինչև Նյուսիսային Պարսկաստան» (տե՛ս Սրբ. Պողոսյան, Քրդերը և հայկական հարցը, Երևան, 1991, էջ 4): Գերմանացի հայագետ Թեոստ Հոֆմանը գրում է, որ հայերի և քրդերի ներկայացուցիչները պարբարաբար են երկխոսության մեջ մտնել, եթե նրանք ուզում են լրջորեն պաշտպանել իրենց նպատակներն այս փրաքածաշխանում, իրենց պայմանական հայրենիքում (տե՛ս **Tessa Hofmann, Gerayer Koutcharian, The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire**, "Armenian Review", Boston, 1986, Winter, Volume XXXIX, num. 4, էջ 1-2):

4 **Ռուբեն**, Քիւրդիստան. «Յուսաբեր», Գահիրե, 1925, 12 մարտ:

Լթնիկ սահմաններին: Խնդիրն այն է, որ թուրքական կառավարող շրջանակները ամեն կերպ խրախուսում էին քրդերին հաստատվելու պարսկական Նայասպանի տարածքում: Թուրքերը չկարողանալով թուրքացնել այս տարածքները, ձգտում են քրդացնել դրանք՝ այս ձևով փորձելով չեզոքացնել Նայկական հարցը⁵: Ֆիզիկաաշխարհագրական սահմանների բաժանման հիմքում Ռուբենը դնում է Նայկական Տավրոսը՝ այն համարելով Նայասպանի հարավային և Քրդստանի հյուսիսային սահմանը⁶:

Ռուբենը հայերի և քրդերի կողմից սեփական տարածքային պահանջներ ներկայացնելը բնութային է առնում նաև հոգեբանական փոփոխություն: Ըստ նրա՝ երկու ժողովուրդների մեջ էլ կան անհասկացողություններ, որոնք ապրում են աշխարհակալական երազներով: «Անուրանալի է, որ հայ և քիւրդ աշխարհակալ փոքր մասամբ հոգեբանական ցառուր երևոյթ է, որ սրելոծում է աղէպում վիճակի հեպտանքով: Քաղցածն առելի ազահ է լինում ու շատ առելի պահանջկոտ, քան բնականոն վիճակի բնութագրած մեկը: ...Գէթ մասամբ այս հոգեկան կացութեան պիտի վերագրել այն արարածոց երևոյթը, երբ հալածական քիւրդ գործիչը երագում է մէկ բնդարձակ քրդական կայսրութիւն, որի սահմանները սկսում են Սեւ ծովի հարաւից և բնդարձակում մինչև Դարսից ծոց. նոյնն են աղբիւրները նաև հայկական այն երագական պէտքութեան, որի մէկ ծայրին Սեւ ծովն է, իսկ միւս ծայրին՝ Միջերկրականը»,- գրում է Ռուբենը⁷:

Ռուբենը հարկապես կարեւորում է հայ քաղաքական առողջ մարքի դրսևորումն այս հարցում: Աշխարհակալ ձգտումները վեր են հայերի ուժերից: Միաժամանակ Ռուբենը պարզականություն է համարում նման գիտակցություն ձևավորել քրդերի մոտ: Ըստ նրա՝ «ցնորական» երազներով տարվելը կործանարար կարող է լինել երկուսերի: «Մակայն ժամանակն է, որ մենք մեր սխալը շրկենք: Դիտի շրկենք մանաւանդ նրա համար, որ մեր առջեր դեռ շատ անելիքներ կան: Ազատունք սխալներից և կանգնենք քաղաքական առողջ և ճշմարիտ գծի վրայ: Թող դատարկ խօսք չլինի այն յայտարարությունը, թէ մենք ձգտում ենք մեր ազատությունը հիմնել մեր անմիջական հարևանների բարեկամության և մեր ու նրանց փոխադարձ շահերի ներդաշնակության վրայ»,- եզրակացնում է Ռուբենը⁸:

Ռուբեն Տեր-Մինասյանը լրջորեն անդրադարձել է նաև հայ-քրդական փոխհարաբերությունների պարզմությանը: Նախ արձանագրենք այն հայտնի իրողությունը, որ Ռուբենը Ի. դ. սկզբին գործունեություն իրականացնելով Տարսում, հանգամանքների բերումով սրիպված է եղել լուրջ գործնական հարաբերությունների մեջ մտնել քրդերի հետ: Նույնիսկ նա խոսում է նախքան իր Տարսն գնալը Նրայր Դժոխքի (Արմենակ Դազարյան) և Տարսնի հոգևոր առաջնորդ Վարդան վարդապետ Նովսեփյանի գործադրած ջանքերի մասին, որոնք ուղղված էին թուրքական կառավարության դավերը դիմագրավելուն⁹: Նրանք 1902-1903 թթ. լուրջ աշխատանք են կատարում քրդերին հայերի դեմ

5 Ռուբեն, Քիւրդիստան. «Յուսարբ», Գահիրէ, 1925, 10 մարտ:

6 Տէն Ռուբեն, Քիւրդիստան. «Յուսարբ», Գահիրէ, 1925, 19 մարտ:

7 Անդ, 12 մարտ:

8 Անդ, 17 մարտ:

9 Միքայել Վարանդյանը գրում է, որ Արեւմտյան Նայասպանի տարբեր գավառներում ԺԹ. դ. վերջին և

ուղղված գործողություններից հետո պահելու համար: «Քիւրպերու համերաշխութեան գործը շաք դժուարին եւ բարդ ձեռնարկ մըն էր, գոր յանձն էին առեր կապարել «Ֆլայ» յեղափոխականը եւ կրօնականը: Անոնց դէմ կը գործէին թէ կառավարութիւնը իր հսկայ միջոցներով եւ թէ շէյխերը իրենց Ղուրանով: Սակայն Տրայր եւ Վարդան Վարդապետ չէին յուսահատեր եւ յամառօրէն կը շարունակէին, ունենալով այն խորունկ գիտակցութիւնը, թէ թուրք կառավարութեան դէմ մղուած պայքարին մէջ յաջողելու համար անհրաժեշտ է եթէ ոչ անպայման գործակից ունենալ քիւրքերը, գէթ չէզոքացնել զանոնք»,- գրում է Ռուբենը¹⁰:

Խոսելով Տարոնում գործունեության իր առաջին շրջանի (1905-1908 թթ.) մասին՝ Ռուբենը նշում է, որ ՆՅԴ- Դուրան Բարձրավանդակի¹¹ շրջանային ժողովը (1906 թ. Ս. Կարապետի շրջանային ժողովը) օրակարգի հարուկ կերպ է նվիրել քրդական հարցին: Այսպէղ մասնավորաբար որոշվել է ձգարել միանալ քրդերին եւ համագործակցությամբ հասնել բոլոր նպատակներին: Այս ուղղությամբ քարվող աշխատանքների մէջ կարևորվել է թուրքերի կողմից հայ-քրդական թշնամության բարոզչության դէմ հակազդեցության կազմակերպումը¹²:

Այս շրջանի վերաբերյալ Ռուբենը գրում է, որ քրդական աշիրեթները գործիք էին դարձել թուրքական կառավարության ձեռքին հայերին պարտիսանելու համար: Իսկ Տարոնում հայ ազատագրական շարժման ղեկավարությունը հիմնականում փորձել է քարքեր միջոցներով քրդերին համոզել, որ հայերն իրենց բարեկամներն են:

Օսմանյան սահմանադրության ընդունումից հետո թուրքերը թշնամաբար քրդամադրվեցին հռչակված ազատություններին: Նայկական նահանգներում քրդերը, որոշ բացառություններով հակասահմանադրական քրդամադրություններ ունեին: Փաստորեն քրդերի հակասահմանադրական քրդամադրությունները ենթադրում էին նաեւ հակահայկական քրդամադրություններ, որվհետեւ վերջինները հռչակված սահմանադրության ջերմ պաշտպաններ էին: Նայերը սահմանադրությունից կառչել էին՝ ելնելով իրենց անճարությունից, իսկ քրդերը սահմանադրությանը դէմ էին՝ այն համարելով ժամանակավոր երեւոյթ: Եւ նրանց թշնամական վերաբերմունքը ողբերգական եղավ երկուսի համար էլ:

Սակայն, երբ հայերը եւ Նայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը բացահայտեցին երիպթութեւրի իրական դէմքը եւ հեռացան նրանցից, նոր հեռանկարներ բացվեցին հայ-քրդական համագործակցության համար:

Ռուբենն անդրադառնում է նաեւ 1914 թ. գարնանը քրդերի բարձրացրած Բիթլիսի

Ի. դ. սկզբին հայ գործիչները փորձել են համագործակցել քրդերի հետ: Նման աշխատանքներ քարվել են Դերսիմում (Դերսիմի Քեռու՝ Ռուբեն Շիշմանյանի միջոցով), Տարոնում (Տրայրի, Գետրգ Չավուշի, Ռուբենի, Վարդան Վարդապետի միջոցով), Վասպուրականում (Արամի, Իշխանի, Վ. Փափագյանի, Ա. Վառմյանի, Մալխասի միջոցով), (յրեն Միքայէլ Վարանդեան, Ն. Յ. Դաշնակցութեան պարմութիւն, Պարիզ, 1932, հար. Ա., էջ 255-257):

10 **Ռուբեն**, Նայ յեղափոխականի մը յիշարակները, հար. Գ., Լոս Անճելըս, 1951, էջ 259:

11 Դուրան-Բարձրավանդակ կոչվում էր ՆՅԴ- Տարոնի կազմակերպական շրջանը:

12 Տե՛ս **Ռուբեն**, Նայ յեղափոխականի մը յիշարակները, հար. Դ., Լոս Անճելըս, 1951, էջ 24:

ապստամբությանը: Նա նշում է, որ չնայած պարսությանը, դեպքերը ապացուցեցին, որ «քիլոդը ուզում է ապրել ազատ եւ անկախ, ուզում է բաժան լինել Թուրքիայից, ուզում է ինքը փրկել դառնալ իր սեփական ճակատագրին»¹³:

«Քրդական շարժումը» հողվածում Ռուբենին անդրադառնում է նաև մեկ այլ կարևոր խնդրի: Ըստ նրա՝ հայերի ազգային գիտակցության բարձր մակարդակը, Նայկական հարցի միջազգային բնույթը թուրքերին ստիպում էր ավելի շարժառնայանի անկախացումից զգուշանալ: Եւ քանի որ, ինչպես վերևում նշվեց, դժվար էր ճշտել երկու ժողովուրդների սահմանները կողք կողքի ապրելու եւ իրար մեջ խառնված լինելու պարճառով, թուրքական կառավարությունը Ռուբենին բնորոշմամբ «փոխանակ երկուքը մեկին հարուածելու, հեղափոխելու էր «բաժանեա գի փրեցես»-ի քաղաքականությունը: Նայած հանգամանքներուն, թուրք կառավարությունը երբեմն կը թուլացներ իր հակահայ քաղաքականությունը եւ կը հեղափոխէր քրդական ճգնաժամները, իսկ երբեմն ալ, բնոյթա-կառակն կը դադրեցնէր քրդական հալածանքները եւ Քիլոդերուն միջոցաւ կ'ոչնչացնէր հայ ժողովուրդը»¹⁴:

«Քրդերը» հողվածում¹⁵, խոսելով քրդերի ազատագրական շարժման մասին, Ռուբենը նշում է, որ այս ժողովուրդը, որ գիտի փայլուն կովել եւ արյուն թափել ազատության համար, ի վերջո ձախողված է իր պայքարում: Նա դրա պարճառներ է համարում քրդերի զարգացման ցածր մակարդակը շրջապատող ժողովուրդներից¹⁶, նստակյաց եւ քոչվոր հայրվածների անհաշտությունը, փարբեր աշիրեթների միջեւ եղած անհամաձայնությունները:

Ռուբենը, խոսելով քրդերի ազատամարտության մասին, փայլա է մի կարևոր հարցի պատասխան: Ինչո՞ւ քրդերը լինելով զինյալ ժողովուրդ, չկարողացան հասնել իրենց ազատությանը: Այստեղ նա հիմնական պարճառ է բերում քրդերի զարգացման ցածր մակարդակը¹⁷: Նա միաժամանակ նկատում է, որ բուրդն ուշիմ է եւ կրթության բնորոշակ:

Նայ-քրդական փոխհարաբերությունները նոր արակ բնորոշեցին առաջին աշխարհամարտի փարիններին: Քրդերի մեծամասնությունը առնվազն պարերազմի առաջին երեք փարիններին Օսմանյան կայսրության կողմն անցավ: Սա մարմանը նշում է, որ քրդական ազգայնականությանը դեռեւս չէր հաջողել թափանցել բուրդ զանգվածների մարածելու ավանդական եղանակներից եւ վարվելակերպից ներս¹⁸:

13 Ռուբեն, Քիլոդերը. «Յուսաբեր», 1925, 31 մարտ:

14 Ռուբեն, «Քրդական շարժումը». «Դիօշակ», 1925, թ. 1, էջ 11:

15 Տե՛ս Ռուբեն, Քիլոդերը. «Յուսաբեր», 1925, 24, 26, 31 մարտ, 4, 7, 18 ապրիլ:

16 Դեռեւս 1911 թ. հայ-քրդական հարաբերություններն ուսումնասիրող Նակոբ Շահբազյանը նկատել է, որ նախ «պէրք է դնել քաղաքակրթութեան հիմք մը Քիլոդերու համար, ու դնել այնպէս՝ որ համապատասխանէ անոնց ցեղի զարգացման, առանց սակայն վնասելու իրենց իսկական շահերը» (տե՛ս Նակոբ Շահպազյան, Քիլոդո-Նայ Դաբմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 3):

17 Տե՛ս «Յուսաբեր», 1925, 4 ապրիլ:

18 Սակայն շուրջով երկու միարմներ սկսեցին երկբեռնացնել քրդաբանական ազգայնական ճամբարը: Նրանք «փնթնավարականներն» էին՝ Շեյխ Աբդուլ Քադերի գլխավորությամբ եւ «անկախականներ» Ամին Ալիի Բեդիքիսանի գլխավորությամբ (տե՛ս Othman Siyabend, Kurdish Nationalism: Instigators and Historical Influences, "Armenian Review", Boston, 1989, Winter, vol. XXXXII, n. 1, էջ 53-54): Որոշ ուսումնասիրողներ մարմանը նն քրդական շարժման մեջ գոյություն ունեցող չորս հիմնական ուղղություն. 1) Քրդականի

Զավեշտալի եղավ սակայն այն, որ քրդերը, որպես գործիք, օգտագործվեցին թուրքերի կողմից հայերին կոտորելիս: Իսկ երբ նրանք գլխակցության եկան, արդեն Նայոց Յեղասպանությունը կատարված իրողություն էր, իսկ քրդերը միայնակ էին մնացել թուրքերի դեմ:

«Քիւրդերը եւ հայերը» հոդվածում Ռուբենը հերթական անգամ կարեւորում է հայ-քրդական համագործակցությունը: Այսպէղ նա կրկին փաստում է, որ Նայասպանը եւ Քրդսպանը Թուրքիայի համար կարեւոր են ոչ միայն քրդական, այլ նաեւ ռազմական տեսկերից: «Այդ երկիրներն են որ կ'իշխեն արեւելքի եւ հարաւի վրայ, որոնց մասին թուրքը ունի նուաճողական ձգտումներ: Այդ երկիրները կամուրջներ են, անցնելու համար ռուսական եւ պարսկական Արապսպականները, որոնց բնակիչները թուրք կը համարուին, եւ թերեւս հասնելու մինչեւ Նոկասպան, մինչեւ Այթա լեռները: Այդ կամուրջը ապահովելու համար, անհրաժեշտ էր կամ թրքացնել հայերն ու քիւրդերը, կամ բնաջնջել զանոնք եւ թուրքեր գերելու անոնց տեղ»,- գրում է Ռուբենը:¹⁹ Թուրքերը կարողացան կրոնական կրքեր հրահրելով, բուրդ թռուռներին եւ աշխրեթապետերի շահադիպական ստոր բնագոյները իրախուսելով՝ քրդերին օգտագործել հայերի դեմ: Իսկ հայերի Յեղասպանությունից հետո քրդերը միայնակ եւ դեմ առ դեմ մնացին թուրքական կառավարության եւ նրա ցեղասպան հեղաշրջանի դրագրերի հետ: Ռուբենը կարծում է, որ քրդերից հետո պանթուրքական ծրագրերի իրականացման համար «Թուրքիա ի հարկին պիտի հարուածէ նաեւ վրացիները եւ պարսիկները»²⁰:

Նշենք նաեւ, որ Առաջին աշխարհամարտից հետո պարսկական Թուրքիայի հետ կնքված Սուրի պայմանագրի 62-64 հոդվածները սեփական պետականություն ունենալու հնարավորություն էին նախատեսում նաեւ քրդերի համար²¹:

Նայասպանի անկախության կորստից հետո հայ քաղաքական միւրքը ի դեմս Նայ Յեղալիթիսական Դաշնակցության, հակառակ մի շարք դժվարությունների, հետամուտ եղավ հայ-քրդական համերաշխության ձեռքբերմանը: Կան բազմաթիվ մանրամասներ, որոնք Կ. Սասունին անժամանակ է համարում նկարագրել: Ահա այսպէս. «Սակայն 1924-ին արդէն Դաշնակցութեան եւ Քիւրք ազգային կոմիտէի միջեւ նախնական համաձայնութիւն մը կնքուած էր, միշտ Սուրի դաշնագրի սահմաններն ու հիմունքները նկատի առնելով: Այս պարագան նոյնպէս իր բոլոր կողմերով քննութեան նիւթ չենք կրնար դարձնել: Կարեւորը իրողութեան մարմաննշումն է: Նայերը եւ քիւրքերը կը մտնէին համերաշխութեան եւ համագործակցութեան ճամբու մը մէջ, քաղաքական պարասխանալու կուսակցութիւններու կապակցութեամբ»²²:

լիակատար անկախություն, որի հիմնական ջարագովը քուրդ մշակութականությունն է, 2) Քրդսպանի ինքնավարություն Թուրքիայի հովանավորության ներքո, 3) Քրդսպանի անկախություն Պարսկաստանի հովանավորության ներքո, 4) Քրդսպանի անկախություն անգլիական հովանավորության ներքո (տես **Իրազեկ**, Քիւրդիստան եւ քրդերը. «Նայրենիք» ամսագիր, 1942, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 67):

19 «Դրոշակ», 1925, թ. 2, էջ 41:

20 Անդ:

21 Stén "Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне", под редакцией проф. Ю.В.Клочникова и проф.А.В.Сабанина, Москва, 1927, էջ 24-25:

22 «Նայրենիք» ամսագիր, Բուսրուն, 1930, նոյեմբեր, էջ 93:

1925 թ. փետրի ունեցավ Շեյխ Սալիդի քրդական ապստամբությունը թուրքական կառավարության դեմ²³:

«Քրդական շարժումը» հողվածում Ռուբենը ներկայացնում է այդ ապստամբությունը: Այսպես նա շեշտում է, որ քուրդ ժողովուրդը միջազգային իրադրության բերումով պարբերաբար չէ ապստամբության, դեռ միայն նոր էին խմորվում այն նախապարաստություն մարքերը, սակայն թուրքական կառավարությունը կարողացավ փարեռային պոթեման մղել քրդական շարժումը²⁴, որը հնարավոր եղավ հեշտությամբ ճնշել: Որոշ շեյխեր կախաղան բարձրացվեցին, իսկ քուրդ մարավորականությունը բանտարկվեց: Ռուբենը գրում է, որ այս ձևով առժամանակ կանխվեց քրդական շարժումը, որը, սակայն, շարունակվելու է:

Եւ քանի որ հայերի եւ քրդերի շահերը կրկին գուցադիպել են, Ռուբենը գրում է, որ հայերը պետք է փորձեն շարունակել աշխարհի քրդերի հետ, չնայած որ հայերը խորապես վիրավորված են քրդերից:

Նարեկապետ Քեմալի մրցրած բարեփոխումներից հետո, երբ կրոնական նախապաշարումներն այլևս էական չէին, համիլանական քաղաքականության գաղափարը չէր կարող օգրագործվել թուրքերի կողմից²⁵: Այս ուղղությամբ Ռուբենը կարեւորում է աշխարհի քրդերի հետ. «Քիւրդ մարտականներուն եւ յեղափոխականներուն կը մնայ այս ուղղութեամբ դաստիարակել իրենց ժողովուրդը, եւ խրաբուիլ անցեալի ու ներկայի փորձառութիւններէն: Մենք անխախտ կը պահենք մեր նահապետի ընկերներուն

23 Պարմարան, հասարակական գործիչ Ալեքսանդր Սվարանցը գրում է, որ 1925 թ. փետրվարի կեսերին Շեյխ Սալիդի ղեկավարած քրդական ապստամբությունը համընկավ անգլո-թուրքական հարաբերությունների սրման հետ, որը պայմանավորված էր Մոսուլի նավթով հարուստ շրջանի պարկանեղության հարցով: Ազգերի Լիգայի հարույն հանձնաժողովը խորհուրդ փվեց Մոսուլը միացնել Իրաքին, սակայն թուրքիան չհամաձայնեց այդ որոշման հետ: Նարեկ փոխանցվեց Նաագայի միջազգային դատարան, որն ուղարկեց արտահայրվեց Մոսուլի հարցի լուծման անգլիական փարբերակին: Որպես թուրքիային ճնշելու միջոց անգլիական դիվանագիտությունն ու հեթախուգությունը օգրագործեցին Շեյխ Սալիդի ապստամբությունը, որը շուրջով փարածվեց արեւելյան 14 վիլայեթներում: Անգլիացի դիվանագետները Ազգերի Լիգայում նշեցին, որ քուրդերը դժգոհ են թուրքիայից եւ դրա համար պետք չէ հիմնականում քրդերով բնակեցված Մոսուլի շրջանը փալ նրան: Անգլիական դիվանագիտությունն ամեն ինչ արեց, որ թուրքիան զիջումների գնա Մոսուլի հարցում: Ֆրանսիան պաշարպանում էր Անգլիայի պահանջները: Մեծ Բրիտանիայի եւ թուրքիայի կառավարությունների միջեւ սկսվեցին բանակցություններ, որոնք ավարտվեցին 1926 թ. հունիսի 5-ի թուրք-իրաքյան սահմանի եւ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման մասին անգլո-թուրքական պայմանագրով: Պայմանագիրը ճանաչեց Բրյուսելյան բաժանարար գիծը՝ Մոսուլը թողնելով Իրաքի սահմաններում: Անգլո-թուրքական բանակցությունները պայմանավորեցին քրդերի ապստամբության ճնշումը 1925 թ. ապրիլին եւ Սալիդը կախաղան բարձրացվեց (սրեն **Александр Сварани, Пантюкизм в геостратегии Турции на Кавказе**, М., 2002, էջ 133):

24 Տե՛ս «Դրօշակ» 1925, թ. 1, էջ 14:

25 Այս փեսակերից հետաքրքիր է Շեյխ Սալիդի ապստամբության ճնշման ժամանակ թուրքիայի գործադրած դաժանությունների դեմ Ընկերվարական միջազգայնականի Մարտելի համագումարում ՅՅԴ պարվիրակների բողոքի առիթով Կահիրեի «Յուսաբեր» օրաթերթի խմբագրականը, որում մասնավորապես ասվում է. «Թուրքիա դէպի յարարել ըմբոսութեանց ուղին կը մղէ իր հովանիին փակ մնացած ժողովուրդներէն վերջինը՝ քիւրդ ժողովուրդը: Կրօնքով մահմեդական ըլլալով հանդերձ՝ քիւրդը վերջնականապէս կը դարձապարբուի այն ճակարագրին, ինչ ճակարագրի որ դարձապարբուած էին թուրքիայ մէջ ապրող բոլոր քրիստոնէայ ժողովուրդները» (սրեն Մ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ քրդական հարցը (խմբագրական), «Յուսաբեր», 1925, 5 սեպտեմբեր):

աւանդութիւնները, բայց յաջողութեան համար պայման է որ քիւրդերը իրենք ըմբռնեն թէ բնաջնջման վրանգը դառնկեալն սուրի մը պէս կախուած է նաեւ իրենց գլխուն»²⁶:

1925 թ. կրկին սկզբնավորված հայ-քրդական համագործակցության գլխավոր հիմքերից մեկը Ռուբենը համարում է պանթուրիզմի դեմ պայքարի անհրաժեշտությունը²⁷:

Ռուբենը կարեւորում է Նայկական հարցի լուծման պայքարում քրդական գործուն, որը նա պայմանավորում է իր հայրենիքում քուրդ բնակչության բավական բարձր թվով, Քրդստանի ունեցած ռազմավարական դիրքով, օգտակար հանածոների, հարկապես նավթի պաշարների առկայությամբ և այլն²⁸:

Ռուբենը կարեւորում է նաեւ եզդիների²⁹ հետ համապատասխան հարաբերությունների պահպանումը: Ըստ նրա՝ եզդիները Մերձավոր Արեւելքում հայերին ամենամոտ ժողովուրդն են, նրանց ճակատագիրը մեծապես կապված է եղել հայերի հետ³⁰: Բացի այդ, Ռուբենի համոզմամբ եզդիները կարող են կամուրջ լինել հայկական քաղաքակրթության և քրդերի միջև³¹:

Նայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը Շեյխ Սալիդի ապստամբությանը իսկապես լրջորեն վերաբերվեց, որովհետև հիմնական գործողությունները կատարվեցին Արևմտյան Նայաստանի տարածքում, որի վրա հայ ժողովուրդն իր իրավունքներն ունի: Այս կապակցությամբ «Դրօշակ»-ի խմբագրականը գրում է. «Մենք ուշի ուշով հետևում ենք այս կռիվ ելուէջներին 1925-ից սկսած, երբ քրդությունը առաջին անգամ ազգային-ազատագրական պայքարի դրօշը պարզեց Շեյխ Սաիդի ղեկավարութեամբ: Ներկայումս ենք, և չենք կարող չհետևել, նախ և առաջ այն պատճառով, որ քիւրդ-թիւրքական գոյամարտը կատարւում է, այսօր գոնէ, մեծ մասամբ հայկական հողերի վրայ: Նոդեր, որոնցից հայ ժողովուրդը չէ հրաժարւել և չպիտի հրաժարւի, ցորչափ նրա մէջ չէ մարած ազգային արժանապատւութեան զգացմունքը, և կենսունակ հայրենիքով ինքնուրոյն ազգ դառնալու իղեալը»³²:

Քուրդ և հայ ազգային գործիչների գործադրած ջանքերի շնորհիվ 1926-1927 թվականներին հնարավոր եղավ հաշտեցնել բազմաթիվ իրարամերժ քուրդ հոսանքների և 1927 թ. աշնանը հրավիրել քուրդ ազգային ընդհանուր համագումար: Համագումարին մասնակցում էին քրդական ամենապարբեր խավերի ներկայացուցիչները: Այս համա-

26 «Դրօշակ», 1925, թ. 2, էջ 41:

27 Տե՛ս Նայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՆԱԱ), ֆ. 1048, ց. 1, գ. 30, թ. 5:

28 Տե՛ս անդ, թ. 15:

29 Եզդիները եզդիականություն դավանող քրդերն են: Վ. Բալթուրյանը գրում է, որ եզդիական կամ եզդիական դավանանքի ծագման արմատներն առ այսօր գիտության համար լրիվ պարզված չեն: Այն մերթ և մարմին է մովսեսականության, մերթ հին իրանական հավատալիքների, մերթ՝ զրադաշտականության, արեապաշտության և այլ կրոնական ուսմունքների հետ: Այն պարունակում է նաև քրիստոնեության և մահմեդականության տարրեր: Եզդիների հիմնական սրբավայրը շեյխ Ադիի՝ եզդիականության մարգարեի գերեզմանն ու դամբարանն է, որը գտնվում է Մոսուլի շրջանի Լալեշ գյուղում (տե՛ս Վ. Բալթուրյան, նշվ. աշխ., էջ 31-32):

30 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 30, թ. 62:

31 Տե՛ս անդ, թ. 63-64:

32 Քրդական հարցը (խմբագրական). «Դրօշակ», Փարիզ, 1930, օգոստոս, էջ 185:

գումարը, իր փեսակի մեջ առաջին լուրջ քաղաքական հավաքային էր, որ երբևէ ունեցել էր բուրդ ժողովուրդը:

1927 թ. համագումարը հիմնադրեց քրդական «Նոյբուն»³³ ազգային կուսակցությունը³⁴, որի մեջ կենտրոնացան նախկին կազմակերպություններն ու հոսանքները՝ սրբեղծելով մեկ ազգային կենտրոն: Կարո Սասունին, որ անձամբ մեծ ներդրում է ունեցել համագումարի կայացման և քրդական միասնական կազմակերպության սրբեղծման գործում, նշում է՝ «Նոյբուն»-ի գլխավոր նպատակը Թուրքական Քրդստանի անկախությունն էր³⁵: Նախկին սպա Իսսան Նուրի փաշային հանձնարարվեց այդ պայքարի կազմակերպումը³⁶:

Համագումարից անմիջապես հետո Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության և «Նոյբուն»-ի դաշնագիր ստորագրվեց, որով և բուրդ ազգային երկու ղեկավար կազմակերպությունները պայմանավորվեցին համարել պայքար մղել Թուրքիայի դեմ³⁷: 1930 թ. «Նոյբուն»-ը Արարատ լեռան հարակից շրջաններում նախաձեռնեց հերթական հակաթուրքական ապստամբությունը: Արարատի ապստամբությունը ղեկավարում էր բուրդ հայրենասեր Իսսան Նուրին, որը ապստամբության շրջան էր ուղարկվել «Նոյբուն» կուսակցության կողմից որպես արտակարգ զինվորական ներկայացուցիչ³⁸:

Արարատի ապստամբության պարությունից հետո Ռուբենը քրդական խնդիրների մասին գրված իր ուսումնասիրության մեջ մեկ անգամ էս նշում է, որ կրոնական գործունե այլևս չի կարող քրդերին հետ պահել թուրքական կառավարության դեմ դուրս գալուց: «Քիրքի համակրության և հակակրության հիմքը կրօնը չէ, այլ իր ազգային շահը»,- գրում է նա³⁹: Քրդերի գիտակցության մեջ այս հեղաշրջումը Ռուբենը պայմանավորում է ոչ այնքան նրանց կրթական մակարդակի բարձրացմամբ կամ արաբքին ազդակներով, որքան հանրապետական թուրքական կառավարության կողմից վարվող քրդահալած քաղաքականությամբ, որը դրսևորվում է պարբերական ջարդերով, փեղահանություններով⁴⁰: Ռուբենը գրում է, որ անհրաժեշտ է աջակցել քրդական հարցի բարոզությանը: «Քրդական հարցի արծարծումով ինքնըստինքյան գուցա հետ կերպով առաջ պիտի գայ և Տաճկահայկական հարցի լուծման խնդիրը»,- գրում է նա⁴¹: Ռուբենի ըմբռնմամբ՝ քրդական ազատագրական շարժումը Թուրքիան քայքայելու լուրջ ազդակ

33 Որոշ ուսումնասիրողներ «Նոյբուն» բառը մեկնաբանում են այսպես՝ քրդերեն այն նշանակում է անկախություն, իսկ հայերեն՝ հայերի փուն (լրեն *Uras Esat, The Armenians in History and the Armenian Question*, Istanbul, Documentary publications, 1988, էջ 83):

34 Տե՛ս *Arshak Safrastyan, Kurds and Kurdistan*, London, 1948, էջ 84:

35 Տե՛ս *Կ. Սասունի*, Քիրք ազգային կուսակցությունը (Նոյբուն). «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, մարտ 1931, էջ 78:

36 Տե՛ս *Сост. Р. Оганян, “Курды в пламени войны”, М., 2005, էջ 164:*

37 Դաշնագիր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության և Քիրք Ազգային «Նոյպուն» Իկլայի միջև. «Դրօշակ», 1987, թ. 22, 18 փետրուար, էջ 11-14:

38 Տե՛ս *М. Гасратян, Курды Турции в новейшее время*, Ереван, 1990, էջ 155:

39 ՆԱԳ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 30, թ. 3:

40 Տե՛ս անդ:

41 Անդ, գ. 91, թ. 12:

է: Ներկաբար, այդ գործի համար պէտք չէ խնայել ո՛չ քարոզչական աշխատանք, ո՛չ էլ նյութական, բարոյական, մարտական միջոցներ⁴²:

Երկրորդ աշխարհամարտի փառքներին, Գերմանիայի կողմից ԽՍՀՄ-ի վրա հարձակվելուց մի քանի օր անց Ռուսներ, որն այդ ժամանակ Պաղեստինում էր, Մերձավոր Արևելքում գրավող անգլիական բանակի մի զենեռալի գրում է, որ անգլիացիների և ԽՍՀՄ-ի ձախողման դեպքում թուրքերը հարձակման են անցնելու երկուսի վրա էլ: Նա առաջարկում է Դաշնակցության աջակցությունը անգլիադիրացիին ուժերին: Այսպես Ռուսները հիշեցնում է չանդեսել նաև շուրջ 5 միլիոն քրդության դասը, ավելին, խնդրում է «աջակցել գոնե Թուրքիոյ սահմաններում մեջ եղած քրդութեան կազմակերպման մեջ՝ պարբերաբար թլալու վրանգներու համար»⁴³: Օրինակի համար առաջարկվում է սրելով հայերից, քրդերից և չերքեզներից կազմված մի զորաբանակ, և այն պարբերաբար պահել Սիրիայի և Իրաքի հյուսիսային սահմանների վրա⁴⁴:

Ավելի ուշ Ռուսները գրում է անգլիացի մեկ այլ զենեռալի՝ Քոլնելին, հիշեցնելով, որ Նայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը հեղափոխված է քրդական հարցով, որը Մերձավոր Արևելքի քաղաքական իրավիճակի վրա ազդելու հիմնական գործոններից է⁴⁵:

Քրդական շարժման առաջնորդներից շեյխ Աբդու Կադերին⁴⁶ ուղղված 1942 թ. ապրիլի 22-ի թվակիր նամակում Ռուսները մտադրություն է հայտնում, որ հայերը և քրդերը հերթական անգամ ենթակա են հալածանքի և բնաջնջման, ինչին պէտք է դիմադրավել: Այս նամակում ևս Ռուսները կարեւորում է հայ-քրդական համապետ զինված ուժերի սրելով⁴⁷: Նայ-քրդական բանակի սրելովման անհրաժեշտությունը Ռուսները հիմնավորում է նաև առանձին հոդվածով⁴⁸:

Ռուսները երկրորդ աշխարհամարտի փառքներին արված իր գրառումներից մեկում կրկին անդրադառնում է հայ-քրդական սահմանին, շեշտելով՝ հարցը պէտք է լուծվի Սուրի պայմանագրի պրամադրությունների իրագործմամբ: Ընդ որում այս պրամադրություններն է բնկած նաև քրդական և հայկական ազգային կազմակերպությունների՝ Նոյբունի և Դաշնակցության համաձայնության և պայմանավորվածությունների հիմքում⁴⁹:

Այսպիսով՝ Ռուսները Տեր-Մինասյանը, իր հուշերում և ուսումնասիրություններում լուրջ փող է հարկացրել քրդական խնդրին, հայ-քրդական հարաբերությունների լուսաբանմանը: Նա հիմնականում կենտրոնացել է երեք կարեւոր սկզբունքների վրա.

42 Անդ, թ. 13:

43 ՆԱԱ, 1048, g. 1, q. 107, թ. 2:

44 Անդ:

45 Անդ, թ. 4:

46 Շեյխ Աբդու Կադերը սկզբնական շրջանում կողմնակից էր անգլիական հովանավորությամբ Քրդստանի անկախությանը: Սակայն հեղափոխում (երկրորդ աշխարհամարտի փառքներին) դարձավ անգլիացիների հակառակորդը և հանդիսացավ քրդական շարժման հիմնական կազմակերպիչը Նոյսիսային Քրդստանում (տե՛ս **Իրազեկ**, Քիւրդիստան և քրդերը. «Նայքենիք» ամսագիր, 1942, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 68):

47 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 1048, g. 1, q. 107, թ. 5:

48 Տե՛ս անդ, q. 44, թ. 1-6:

49 Տե՛ս անդ, q. 87, թ. 1:

ա) ճշգրտել հայ-քրդական սահմանը⁵⁰, որը հաճախ օտարների կողմից արհեստականորեն փոփոխված է ներկայացվել ի վնաս հայերի,

բ) վերածել հայ-քրդական փոխհարաբերությունների պարմությունը՝ վեր հանելով անցյալի սխալներն ու բացթողումները,

գ) ուղենշել իր ժամանակի եւ ապագայի այն համարելը քայլերը, որոնք նպատակաուղղվելու են երկու ժողովուրդների բարեկեցությանն ու համարելը, խաղաղ գոյակցությանը:

Անդրադառնալով հայ-քրդական սահմանի հստակեցմանը՝ Ռուբենը անխռին է համարում թե՛ հայկական եւ թե՛ քրդական կողմերից հնչող չափազանց ծայրահեղ մոտեցումները: Ըստ նրա՝ այդ սահմանը մոտավոր կարող է լինել Նայկական Տավրոսը, ինչը է փարբերվում Սեւրի պայմանագրով նախանշված սահմանից:

Խոսելով հայ-քրդական փոխհարաբերությունների անցյալի մասին՝ Ռուբենը ցավով է նշում քրդերի կողմից թույլ տրված սխալները, որը նա պարճառաբանում է վերջիններիս գարգացման ցածր մակարդակով, կրոնական մոլեռանդությամբ, ինչպես նաեւ քուրդ ցեղապետների ունեցած անձնական շահամոլությամբ:

Առավել արդիական են Ռուբենի մարտնչությունները հայ-քրդական հեղափոխական համագործակցության առումով: Ըստ նրա՝ հայ-քրդական միասնական ճակատի ստեղծմամբ հնարավոր կլինի առավել արդյունավետ գործել հանուն երկու ժողովուրդների ուրուա-հարված իրավունքների վերականգնման:

50 1920-30-ական թվականներին հարցը եղել է հայ քաղաքական մտքի օրակարգում: Նայ Դաւի եւ քրդական ազատագրական շարժման այսօրվա կարգավիճակները, մեր կարծիքով, հայ-քրդական սահմանի հարցը եթե ոչ այսօր, ապա վաղն անպայման կրկին լուրջ քննարկման առարկա են դարձնելու: